

نقش رسانه‌های دیجیتال بر تحول سبک‌های تربیت دینی در خانواده‌های معاصر

سکینه گنج خانلو*^۱

مریم علیزاده^۲

نسرین بیک وردی^۳

چکیده

با گسترش رسانه‌های دیجیتال، سبک‌های تربیت دینی در خانواده‌های معاصر دستخوش تحولات قابل توجهی شده است. این رسانه‌ها با تأثیرگذاری بر نحوه انتقال ارزش‌های دینی، روش‌های تربیتی سنتی را تحت الشعاع قرار داده‌اند. به نظر می‌رسد رسانه‌های دیجیتال سبک‌های تربیت دینی را در خانواده‌های معاصر دگرگون کرده‌اند و فرصت‌ها و چالش‌هایی را در این زمینه وجود آورده‌اند. پژوهش حاضر به روش توصیفی تحلیلی در قلمرو علوم تربیتی و مطالعات رسانه‌ای قرار دارد و به بررسی تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر تربیت دینی در خانواده‌ها می‌پردازد. نتایج حاکی از آن است که رسانه‌های دیجیتال فرصت‌هایی مانند دسترسی آسان به محتوای دینی و تنوع روش‌های تربیتی را فراهم کرده‌اند، اما چالش‌هایی مانند کاهش تعامل مستقیم خانواده، تأثیر محتوای نامناسب و کاهش تمرکز بر ارزش‌های سنتی را نیز به همراه داشته است. فرصت اصلی، ارائه راهکارهایی برای بهره‌برداری بهینه از رسانه‌های دیجیتال در تربیت دینی خانواده‌ها است.

کلیدواژه: رسانه‌های دیجیتال، تحول سبک‌های تربیت دینی، خانواده‌های معاصر

---

^۱. مدرس دانشگاه، دانشجوی دکتری مطالعات زنان، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. (نویسنده مسؤل) sganjkhanelou2@gmail.com

^۲. استادیار و عضو هیات علمی دانشکده معارف و اندیشه اسلامی دانشگاه تهران. alizadeh@ut.ac.ir

^۳. فارغ التحصیل سطح ۳ تفسیر علوم قرآنی

۱. مقدمه

در عصر حاضر، رسانه‌های دیجیتال به عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از زندگی روزمره خانواده‌ها، تأثیر عمیقی بر سبک‌های تربیت دینی گذاشته‌اند و تحولات شگرفی در رفتارها، ارزش‌های فردی و اجتماعی و هنجارهای جامعه رخ داده است که بخش قابل توجهی از آن به تأثیر رسانه‌های دیجیتال و دگرگونی در سبک زندگی انسان‌ها مرتبط است. این تغییرات به ویژه در سبک‌های تربیتی خانواده‌ها به وضوح قابل مشاهده است. رسانه‌های دیجیتال با نفوذ بی‌سابقه در زندگی روزمره، نه تنها الگوها و هنجارهای سنتی را به چالش کشیده‌اند، بلکه در شکل‌دهی به ارزش‌ها و رفتارهای نسل جدید نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا می‌کنند.

خانواده‌ها که زمانی اصلی‌ترین مرجع تربیتی بودند، امروزه با چالش‌های جدیدی مواجه‌اند. دسترسی آسان به اطلاعات، شبکه‌های اجتماعی و محتوای متنوع دیجیتال، کودکان و نوجوانان را در معرض الگوها و ارزش‌هایی قرار داده است که گاه با اصول و هنجارهای خانوادگی در تضاد است. این امر باعث شده تا سبک‌های تربیتی سنتی جای خود را به روش‌های جدید و گاه نامتعارفی بدهند.

از سوی دیگر، تحول در سبک زندگی، مانند کاهش زمان حضور خانواده‌ها در کنار یکدیگر، افزایش فردگرایی و تغییر در اولویت‌های زندگی، بر روابط خانوادگی و روش‌های تربیتی تأثیر گذاشته است. والدین امروزه نه تنها با چالش‌های داخلی خانواده مواجه‌اند، بلکه باید با تأثیرات خارجی ناشی از رسانه‌ها و فناوری‌های نوین نیز دست و پنجه نرم کنند. این تغییرات، ضرورت بازنگری در روش‌های تربیتی و تقویت مهارت‌های والدین برای مواجهه با دنیای دیجیتال را دوچندان کرده است.

تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر رفتارها و ارزش‌ها، تغییر هنجارهای اجتماعی تحت تأثیر فناوری، چالش‌های سبک‌های تربیتی سنتی در عصر دیجیتال، کاهش زمان حضور خانواده‌ها در کنار یکدیگر، افزایش فردگرایی و تغییر اولویت‌های زندگی، تضاد میان ارزش‌های خانوادگی و محتوای دیجیتال، نیاز به بازنگری در روش‌های تربیتی، تقویت مهارت‌های والدین برای مواجهه با دنیای دیجیتال، نقش رسانه‌ها در شکل‌دهی به هویت نسل جدید، تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر روابط

خانوادگی، اهمیت آموزش رسانه‌ای برای کودکان و نوجوانان، تعادل میان استفاده از فناوری و تعاملات خانوادگی، نقش مدرسه و جامعه در حمایت از خانواده‌ها، ضرورت ایجاد الگوها و هنجارهای جدید تربیتی، سازگاری با تغییرات بدون از دست دادن ارزش‌های اساسی.

سبک‌های سنتی تربیت دینی در خانواده‌ها، که بر اساس تعامل مستقیم، گفتگو و الگوبرداری از والدین شکل می‌گرفت، امروزه تحت تأثیر رسانه‌های دیجیتال دستخوش تحولات اساسی شده است. رسانه‌هایی مانند اینترنت، شبکه‌های اجتماعی و اپلیکیشن‌های موبایلی، نه تنها زمان خانواده‌ها را اشغال کرده‌اند، بلکه گاهی به منبع اصلی دریافت اطلاعات و ارزش‌ها برای کودکان و نوجوانان تبدیل شده‌اند. این وضعیت باعث شده است که خانواده‌ها در مدیریت و هدایت فرزندان خود در استفاده از رسانه‌ها با چالش‌های جدی مواجه شوند. مسأله اصلی این است که چگونه رسانه‌های دیجیتال سبک‌های تربیت دینی را در خانواده‌های معاصر تغییر داده‌اند و چه چالش‌ها و فرصت‌هایی را در این زمینه ایجاد کرده‌اند. از یک سو، رسانه‌های دیجیتال می‌توانند ابزاری قدرتمند برای آموزش‌های دینی و تقویت باورهای مذهبی باشند، اما از سوی دیگر، کنترل محتوا و مدیریت زمان استفاده از آنها برای خانواده‌ها دشوار شده است. این دوگانگی باعث شده است که خانواده‌ها در انتخاب روش‌های تربیتی مناسب سردرگم شوند و گاهی نتوانند به صورت مؤثر از رسانه‌های دیجیتال در تربیت دینی استفاده کنند.

علاوه بر این، تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر ارتباطات خانوادگی نیز قابل توجه است. در بسیاری از موارد، استفاده از رسانه‌ها باعث کاهش تعاملات رودررو و تضعیف روابط عاطفی در خانواده شده است. این وضعیت می‌تواند بر انتقال ارزش‌های دینی و الگوی رفتاری والدین به فرزندان تأثیر منفی بگذارد. بنابراین، پژوهش حاضر به دنبال پاسخگویی به این پرسش‌هاست که چگونه می‌توان از رسانه‌های دیجیتال به صورت هدفمند و مؤثر در تربیت دینی استفاده کرد. این مطالعه می‌تواند گامی مهم در جهت ارتقای کیفیت تربیت دینی در خانواده‌های معاصر باشد.

بررسی پیشینه پژوهشی نشان می‌دهد برخی از عناوین مورد بحث در این پژوهش نوجه پژوهشگران مختلفی را به خود جلب کرده و به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است. آثاری که در این زمینه، می‌توان به آن‌ها اشاره کرد عبارتند از:

الف) مقاله «استراتژی تقویت هویت ایرانی اسلامی و تحول سبک‌های تربیت دینی در خانواده‌های معاصر بر فضای مجازی» اثر امین سوادی. در این تحقیق آمده است: در جامعه‌های که به ارتباطات الکترونیکی سیطره دارد ذهنیتها و هویت‌های ناپایدار، چند لایه و پراکنده ظهور میکند. هویت دیجیتالی که محصول جامعه‌ی اطلاعاتی و اجتماعات مجازی است، مخاطبان و کاربران وسایل نوین ارتباطی و اطلاعاتی را هدف قرار میدهد و هویت ملی و محلی آنها به سمت هویت فراملیتی تغییر میکند.

تقویت هویت باید از طریق ساختارهای عینی و ذهنی صورت گیرد. تعریف مشروعیت رفتارها بر مبنای فرهنگ خودی، گام دیگری برای تقویت هویت در فضای کنونی است. با سیاست گذاری فرهنگی از طریق ساماندهی و اطلاع رسانی پایگاه‌های قرآنی، تلاش همه جانبه مراکز علمی و فرهنگی و حمایت از وبلاگ‌های قرآنی، ایران اسلامی با دارا بودن تمدن کهن و هویتی اصیل و تاثیرگذار می تواند بر فضای مجازی نیز همانند فضای حقیقی اثر گذار بوده و با ایجاد پایگاه‌های اینترنتی جهت ترویج فرهنگ ناب ایرانی اسلامی اشاعه دهنده و مفسر ایدئولوژی اسلامی باشد.

این پژوهش بر آن است تا با ارائه راهکار در زمینه تقویت هویت ایرانی-اسلامی بر فضای مجازی پرداخته و از این رهگذر به این سوال پاسخ دهد که چگونه می توان به معرفی، تبلیغ و تقویت هویت ایرانی اسلامی بر فضای مجازی پرداخت؟ نتایج حاصل از این پژوهش نشان می دهد با تکیه بر هوش و ذکاوت جوانان این مرزو بوم می توان از فضای سایبر نه تنها برای معرفی فرهنگ ناب ایرانی اسلامی به جهان، بلکه برای ایجاد - هجمه فرهنگی و مقابله با تهدیدها و تخریب های دشمن بهره برد.

ب) مقاله «تاثیر فضای مجازی در هویت و تربیت فرزندان در خانواده» اثر تعدادی از نویسندگان در پایگاه تبیان، تاریخ ۱۳۹۷/۰۴/۲۶ چاپ شده است. نویسنده می نگارد: فضای مجازی؛ میدان متفاوت و جذابی است که شیوه های مختلف فکر و زندگی کردن و هدف داشتن را به نمایش می گذارد و کاربر است که حق انتخاب دارد، چگونه با او ارتباط برقرار کرده و در این میدان نقش آفرینی کند. ولی انتخاب زمانی محقق میشود که ابعاد موضوع را به صورت کامل بشناسیم و قادر باشیم آن در جهت استفاده بهینه مدیریت کنیم.

ج) مقاله «نقش رسانه های دیجیتال در تربیت اسلامی نوجوانان دبیرستانی» نوشته مهرناز سعادت، در مجله تربیت تبلیغی سال ۱۳۹۲ شماره ۲۵۴ منتشر شد. در چکیده آمده: در دنیای پرشتاب فن‌آوری‌های نوین، رسانه های دیجیتال به‌عنوان یک فرصت یا تهدید، دست‌اندرکاران تربیت نسل جوان را با چالشی بزرگ روبه‌رو کرده است. استفاده گسترده از این فن‌آوری و امکان دسترسی آسان به منابع اطلاعاتی و متنوع باعث به وجود آمدن بسیاری از رفتارهای غیراخلاقی به‌ویژه در میان نوجوانان شده است. این مطالعه به دنبال بررسی مفهوم‌شناسی فضای مجازی و استفاده از آن در ابعاد تربیتی - اسلامی آموزش و پرورش است و تلقی انسان از جنبه‌های فرهنگی و آموزشی فن‌آوری، باعث ایجاد مؤلفه‌های کارکردی در حیات آموزشی و برنامه‌ریزی صحیح برای استفاده بهینه از آن خواهد شد. در نتیجه، فن‌آوری رسانه های دیجیتال نه تنها به‌عنوان یک سخت‌افزار بلکه به‌عنوان یک نرم‌افزار عمل کرده و عمق اثرگذاری آن افزون خواهد شد. حفظ و احیای اعتقادات و تربیت اسلامی نیاز به تبلیغ و اطلاع‌رسانی دارد که می‌توان از این فن‌آوری کمال بهره را برد. از طرفی فرهنگ‌سازی برای رویارویی و بهره‌وری بیشتر از فن‌آوری‌های نوین را باید رأس برنامه‌های آموزش و پرورش قرار داد و فرهنگ درست استفاده کردن از امکانات فضای مجازی را به نوجوان و کودکان آموزش داد.

پژوهش حاضر با تمرکز بر این نکته که رسانه‌های دیجیتال هر روز گسترده تر شده و دامنه بیشتری از زندگی انسان‌ها را در بر می‌گیرد و اثرات غافلگیر کننده‌ای در سبک‌های تربیتی می‌گذارند، نقش رسانه‌های دیجیتال بر تحول سبک‌های تربیت دینی در خانواده‌های معاصر را مورد بررسی قرار می‌دهد. همچنین مقاله پیش رو بر تحول سبک‌های تربیت دینی در خانواده‌های معاصر با تمرکز بر تأثیر رسانه‌های دیجیتال می‌پردازد، در حالی که سایر آثار به موضوعاتی مانند هویت ملی، رابطه اینترنت و هویت ملی، نظام ارزشی خانواده، تأثیر تلگرام بر هویت فرهنگی، راهکارهای تقویت هویت در فضای مجازی، تأثیر فضای مجازی بر هویت و تربیت فرزندان، و نقش فضای مجازی در تربیت اسلامی نوجوانان پرداخته است.

۲. مفهوم شناسی

۲-۱. رسانه‌های دیجیتال

کاهش می‌دهد، بلکه حس جمعی و وحدت در خانواده را نیز تضعیف می‌کند (فنائی، ۱۳۷۵، ص ۱۰۰).

همچنین، زمان زیاد صرف شده در رسانه‌های دیجیتال، فرصت گفتگوهای دینی و تعاملات معنوی بین اعضای خانواده را محدود می‌کند. این گفتگوها که در گذشته نقش مهمی در انتقال ارزش‌های دینی داشتند، امروزه کمتر رخ می‌دهند. علاوه بر این، رسانه‌های دیجیتال گاهی باعث می‌شوند که فعالیت‌های مذهبی به شکلی فردی و منفعلانه انجام شوند. به عنوان مثال، تماشای ویدئوهای مذهبی به جای شرکت فعال در مراسم مذهبی، می‌تواند باعث کاهش مشارکت واقعی در فعالیت‌های دینی شود. (معمار، ۱۳۹۱، ص ۲۵).

بنابراین برای مقابله با این چالش، خانواده‌ها نیازمند برنامه‌ریزی برای افزایش تعاملات مذهبی هستند. ایجاد برنامه‌های منظم برای قرائت قرآن جمعی، برگزاری نمازهای جماعت خانوادگی و گفتگوهای دینی می‌تواند به تقویت تعامل خانوادگی در فعالیت‌های مذهبی کمک کند.

۵-۲-۳. سردرگمی در انتخاب محتوای مناسب

یکی دیگر از چالش‌های رسانه‌های دیجیتال و تحول سبک‌های تربیت دینی در خانواده‌های معاصر، سردرگمی در انتخاب محتوای مناسب است. با وجود حجم عظیم اطلاعات و محتوای موجود در فضای مجازی، خانواده‌ها به ویژه والدین، در انتخاب محتوای دینی معتبر و مناسب برای فرزندان خود با دشواری مواجه هستند. تنوع زیاد منابع و عدم آگاهی کافی از معیارهای ارزیابی محتوا، باعث می‌شود که گاهی محتوای نامناسب یا حتی شبهه‌افکن به دست فرزندان برسد (نوروزی، ۱۳۹۲، ص ۲۵).

علاوه بر این، وجود محتوای متناقض و گاهی تحریف‌شده در رسانه‌های دیجیتال، باعث سردرگمی بیشتر می‌شود. به عنوان مثال، تفسیرهای مختلف از آیات قرآن یا احادیث، بدون ذکر منبع معتبر، می‌تواند باعث ایجاد ابهام در ذهن فرزندان شود. همچنین، عدم وجود فیلترهای مناسب برای غربالگری محتوا در بسیاری از پلتفرم‌ها، باعث می‌شود که خانواده‌ها نتوانند به راحتی

محتوای مناسب را از نامناسب تفکیک کنند. این امر به ویژه برای کودکان و نوجوانان که قدرت تحلیل و ارزیابی محتوا را ندارند، خطرناک است (لطفی، ۱۳۹۴، ص ۵۸).

علاوه بر این، سرعت انتشار محتوا در رسانه‌های دیجیتال گاهی باعث می‌شود که محتوای نامناسب قبل از شناسایی و حذف، به دست کاربران برسد. این مسئله باعث می‌شود که خانواده‌ها همواره در معرض خطر نفوذ محتوای نامناسب باشند (باقری، ۱۳۹۸، ص ۱۹). برای مقابله با این چالش، خانواده‌ها نیازمند آموزش‌های لازم در زمینه ارزیابی محتوا و استفاده از منابع معتبر هستند. همچنین، استفاده از فیلترهای محتوا و نرم‌افزارهای کنترل والدین می‌تواند به مدیریت بهتر محتوای مصرفی فرزندان کمک کند.

نتایج

رسانه‌های دیجیتال در تحول سبک‌های تربیت دینی خانواده‌های معاصر، فرصت‌های قابل توجهی داشته‌اند. دسترسی آسان به محتوای دینی، تنوع روش‌های تربیتی، تقویت آموزش‌های مذهبی، ایجاد بسترهای تعاملی و تسهیل ارتباط با مربیان دینی از جمله این فرصت‌ها هستند. خانواده‌ها از طریق اپلیکیشن‌های مذهبی، شبکه‌های اجتماعی و محتوای آنلاین، به منابع غنی دینی دسترسی پیدا کرده‌اند. همچنین، روش‌های متنوع مانند انیمیشن‌ها و بازی‌های آموزشی، آموزش دینی را جذاب‌تر کرده‌اند.

با این حال، چالش‌هایی نیز وجود دارد. کاهش تمرکز بر ارزش‌های سنتی، تضعیف اقتدار والدین در تربیت دینی، ترویج سبک زندگی غیراسلامی، کاهش تعامل خانوادگی در فعالیت‌های مذهبی و سردرگمی در انتخاب محتوای مناسب از مهم‌ترین این چالش‌ها هستند. محتوای متنوع و گاهی متناقض رسانه‌ها، باعث سردرگمی فرزندان و کاهش تمرکز آنها بر ارزش‌های دینی شده است. همچنین، زمان زیاد صرف شده در رسانه‌ها، مشارکت خانواده‌ها در فعالیت‌های مذهبی جمعی را کاهش داده است.

در مجموع، رسانه‌های دیجیتال فرصت‌های بی‌نظیری برای تربیت دینی فراهم کرده‌اند، اما نیازمند مدیریت صحیح و آگاهی خانواده‌ها برای مقابله با چالش‌های آن هستند.

منابع

- ❖ قرآن مجید، مترجم: ناصر مکارم شیرازی.
- ❖ سید رضی، محمد بن حسین، نهج‌البلاغه، تهران، لاهیجی، ۱۳۷۹.
- ۱. ابراهیمی‌فر، علی‌اصغر، بررسی نظام تربیتی صحیفه سجادیه، دفتر عقل، ۱۳۸۵.
- ۲. ابرکرامبی، نیکولاس، در آمدی بر جامعه‌شناسی، مترجم: هادی جلیلی، نشر نی، ۱۳۸۸.
- ۳. اسفندیاری، عیسی، رسانه‌های نوین و ارتباطات دیجیتال، تهران، انتشارات سایه‌سار، ۱۳۹۵ ش.
- ۴. اسماعیل‌زاده، علی‌اصغر و مصطفوی، سیدرضا، خانواده سالم و آموزش‌های فرآموز، تهران: جامعه و فرهنگ، ۱۳۹۰.
- ۵. امام سجاد، صحیفه سجادیه، ترجمه اسدالله مبشری، تهران: نشر نی، ۱۳۷۰.
- ۶. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۹۰ ش.
- ۷. باقری، محسن، «انواع شبکه‌های اجتماعی و تعریف آنها»، فصلنامه علمی رسانه، ش ۴، ۱۳۹۸ ش.
- ۸. بیطرفان، فاطمه سادات، «بررسی تطبیقی روش تربیتی مبتنی بر محبت در آموزه‌های اسلام و مسیحیت»، قم:مجله پژوهش‌های معنوی، پژوهش‌شکده باقرالعلوم (علیه‌السلام)، ۱۳۹۶.
- ۹. پیرهادی، محسن، «شنیدن صدای عدالت به کمک شبکه‌های اجتماعی»، نشریه مطالعات رسانه‌های نوین ش ۲۴، ۱۳۹۹/۱۱/۱۲.
- ۱۰. محسنیان راد، مهدی و تعدادی از پژوهشگران، «ایمان آوردن به خداوند»، فصلنامه علمی-پژوهشی سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، شماره ۱۹۸۱۵، ۱۳۹۱ ش.
- ۱۱. حسینی، سید، فناوری‌های دیجیتال و تحولات رسانه‌ای، قم، انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۹۸ ش.

۱۲. داوودی، محمد، تربیت دینی؛ زیر نظر علیرضا اعرافی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
۱۳. داوودی، محمد، حسینی زاده، سید علی، سیره تربیتی پیامبر(ص) و اهل بیت(ع)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.
۱۴. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۵. رهبر، محمدتقی، «سبک زندگی ایرانی-اسلامی»، فصلنامه علمی رسانه، ش ۳۸۱، شهریور ۱۳۹۲.
۱۶. ساروخانی، باقر، دائرةالمعارف علوم اجتماعی، تهران: انتشارات کیهان، ۱۳۸۴.
۱۷. سالاری فر، محمدرضا، خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت، ۱۳۸۳.
۱۸. سیفی دیوکلائی، معصومه، تربیت اخلاقی مخاطب، تهران، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، بی تا.
۱۹. الطائی، علی، بحران هویت قومی در ایران، انتشارات شادگان، ۱۳۹۶.
۲۰. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بی تا.
۲۱. طبرسی، ابوعلی الفضل بن الحسن، جوامع الجامع، قم، شریف رضی، ۱۳۷۷ ش.
۲۲. علم الهدی، جمیله، مبانی تربیت اسلامی و برنامه‌ریزی درسی بر اساس فلسفه صدرا، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۴.
۲۳. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۹ ش.
۲۴. فلسفی، محمدتقی، کودک از نظر وراثت و تربیت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵.
۲۵. فنایی، ابوالقاسم، درآمدی بر فلسفه ی دین و کلام جدید، قم: معارف اسلامی، ۱۳۷۵.
۲۶. قرایی مقدم، امان الله، جامعه شناسی آموزش و پرورش، تهران: فروردین، ۱۳۷۵.

۲۷. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳ ش.
۲۸. قربانی، مه‌ری، «مقایسه سبک زندگی ایرانی-اسلامی و سبک زندگی غربی»، وب سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، ۱۳۹۴.
۲۹. کدخدایی، حمیده، عوامل استحکام خانواده در قرآن و روایات، سپاهان شهر: حوزه علمیه حکیمه، ۱۳۹۵.
۳۰. لطفی، علی اصغر، «رسانه اجتماعی چیست؟ شبکه اجتماعی کجاست؟»، فصلنامه علمی رسانه، ش ۴، ۱۳۹۴ ش.
۳۱. محسنی، منوچهر، رسانه‌های دیجیتال و جامعه اطلاعاتی، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان، ۱۳۹۶ ش.
۳۲. مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش عقاید، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۵.
۳۳. مطهری، مرتضی، یادداشت‌های استاد مطهری، تهران، صدرا، ۱۳۹۰.
۳۴. مطیع، ناهید، جامعه‌شناسی (مفاهیم کلیدی)، بی جا: آوای نور، ۱۳۸۵.
۳۵. معمار، ثریا، «شبکه‌های اجتماعی مجازی و بحران هویت (با تأکید بر بحران هویتی ایران)»، فصلنامه علمی مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۱.
۳۶. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۱.
۳۷. نوروزی، رضاعلی و کوهی اصفهانی، هاجر، «بررسی و تبیین مفهوم «انسان متعالی» از منظر قرآن کریم»، مجله پژوهشنامه معارف قرآنی (آفاق دین)، سال چهارم، پاییز ۱۳۹۲.
۳۸. همیلتون، ملکم، جامعه‌شناسی دین، ترجمه: محسن ثلاثی، تهران: تبیان، ۱۳۷۷ ش.